

- VEREŠČAGIN, E. M. 2012. *Kirillo-Mefodievskoe knižnoe nasledie: mež'jazykovye, mežkul'turnnye, mežvremnyye i meždisciplinarnye razyskanija s dvumja priloženijami*. Moskva: Indrik.
- VOSKRESENSKIJ, G. A. 1894. *Evangelie ot Marka po osnovnym spisкам četyreh redakcii rukopisnogo slavjanskogo evangel'skogo teksta s raznočtenijami iz 108 rukopisej Evangelija XI–XII vv.* Moskva: Universitetskaja tipografija.
- VOSKRESENSKIJ, G. A. 1896. *Charakterističeskie čerty četyreh redakcij slavjanskogo perevoda Evangelija ot Marka, po sto dvenadcati ruk. ev. XI–XVI vv.* Moskva: Universitetskaja tipografija.

JAGODA JURIC-KAPPEL

Vladislav KNOLL, *Církevní slovanština v pozdním středověku*. Scriptorium, Praha 2019., 258 str.

U okviru opseznoga projekta GORAZD, čiji je glavni cilj bio stvaranje digitalnoga portala staroslavenskoga jezika,¹³ koji je, između ostaloga, učinio dostupnom elektroničku verziju rječnika *Slovník jazyka staroslověnského I.–V* (dalje: SJS)¹⁴ i srodnih projekta (npr. *Řecko-staroslověnský index. Index verborum graeco-palaeoslovenicus*, dalje RSI),¹⁵ objavljena je 2019. godine monografija Vladislava Knolla *Církevní slovanština v pozdním středověku (Crkvenoslovenski jezik u kasnom srednjem vijeku)*, koja na neki način prati projekt digitalizacije. Knjiga daje pregled stanja crkvenoslavenskoga jezika nakon razdoblja koje je stručnoj javnosti predstavljeno putem leksičke obrade najstarijih staroslavenskih (tj. kanonskih) rukopisa u SJS. Na odabir staroslavenskih spomenika nastalih do 12. stoljeća utjecala je razina poznavanja i njihova dostupnost sredinom 20. stoljeća, kad je oblikovana koncepcija rječnika.¹⁶

¹³ Digitalni portal staroslavenskoga jezika (*Elektronický slovník jazyka staroslověnského*), na kojem se nalaze digitalizirani rječnik SJS s nadopunjenim engleskim ekvivalentima, sve kartice kartoteke istoga rječnika, zatim dio RSI i mnogi drugi podatci povezani s najstarijim staroslavenskim rukopisima, dostupan je na adresi URL: <http://gorazd.org/?q=cs/node/20>.

¹⁴ Josef Kurz, Zoe Hauptová, Štefan Pilát (ur.), *Slovník jazyka staroslověnského I.–V.*, Academia, Euroslavica, Praha 1958–2016.

¹⁵ Emilie Bláhová (ur.), *Řecko-staroslověnský index. Index verborum graeco-palaeoslovenicus*, Euroslavica, Praha 2008.

¹⁶ Na adresi URL: <http://gorazd.org/sites/default/files/documents/sjs/fontes.pdf> dostupan je popis staroslavenskih spomenika (RSI I: LXII–LXX).

Knollova monografija pokušava pregledno opisati postojanje i funkcioniranje crkvenoslavenskoga jezika kao liturgijskoga, kulturnoga i službenoga jezika na velikom slavenskom i jezično neslavenskom, ali zemljopisno povezanom (rumunjskom), području u 14. i 15. stoljeću. Autor pri opisivanju jezika tekstova ne zanemaruje dijakronijsko gledište i usporedbu sa stanjem takozvanog ideala – kako navodi školskoga (str. 21) – staroslavenskoga, što je apsolutno potrebno za razumijevanje jezičnoga i pravopisnoga razvojnog konteksta, ali je ujedno i iznimno vrijedno čitateljima. U određenim slučajevima autor ne izbjegava usporedbu sa stanjem u neslavenskom, posebice grčkom okruženju (npr. za neke pravopisne pojave ili navike).

U prvim dvama poglavljima (1. *Úvod*, 2. *Ćírkevní slovanština*) autor se bavi metodološkim (*Proč a jak se zabývat ěírkevní slovanštinou pozdněho střeďověku? – Zašto i kako se baviti crkvenoslavenskim jezikom kasnog srednjeg vijeka?*, str. 11–15) i jezično-terminološkim pitanjima (*Termíny z historické sociolingvistiky, Teoreticko-metodologická východiska, Pojmenování jazyka, Ćírkevněslovanský diasystém – Pojmovi iz povijesne sociolingvistike, Teorijsko-metodološka podloga, Imenovanje jezika, Crkvenoslavenski dijasustav*, str. 15–54). Pri tome čitatelja upoznaje sa složenim pitanjima razliĉitih aspekata uporabe crkvenoslavenskoga jezika na velikom području te posebno objašnjava vlastiti koncept problematike i terminologiju koju dalje koristi, a djelomiĉno uvodi. Iz praktiĉnih razloga tako primjerice na str. 42 napušta tradicionalno oznaĉavanje razliĉitih oblika crkvenoslavenskoga kao *redakcije* i umjesto toga koristi naziv *typy ěírkevní slovanštiny* (*tip crkvenoslavenskog jezika*). U samom izlaganju jeziĉne karakteristike povezuje sa zemljopisnim područjem na kojem se koristio odreĉeni tip ili tipovi crkvenoslavenskoga jezika. Za regije upotrebljava ili oznaku prema trenutaĉnoj geopolitiĉkoj podjeli ili općenitije *oblast – područje*, razliĉito u pojedinim dijelovima izlaganja. U trećem poglavlju (*Ćírkevní slovanština na počátku 14. století – Crkvenoslavenski jezik početkom 14. stoljeća*, str. 55–152) opis je podijeljen na jugoistoĉnu regiju, Srbiju, Bosnu, Hrvatsku, zatim na istoĉnoslavensku regiju, te na zemlje u kojima se govori rumunjskim jezikom, a u petom poglavlju (*Období od konce 14. století do konce 15. století – Razdoblje od kraja 14. stoljeća do kraja 15. stoljeća*, str. 199–305) na srpsko-makedonsko-bugarsko područje, istoĉnoslavensko područje, te Vlašku, Moldaviju, Bosnu i Hrvatsku.

Izlaganje u sklopu teritorijalnih jedinica dijeli se na dva dijela – u prvom se nalazi skraćeni i pojednostavljeni opis povijesnih i političkih prilika (u trećem poglavlju ovaj dio naziva se *kontekst*, a uključuje i opis jeziĉne situacije, dok je u petom poglavlju to *Historický úvod – povijesni uvod*). U drugom

se dijelu opisuje jezik pisanih spomenika: u trećem poglavlju odnosi se na jezik svih spomenika, a u petom poglavlju opis je podijeljen na jezik liturgijskih i književnih tekstova (*knjižni varieta – književna raznolikost*), te na jezik dokumenata državne ili crkvene uprave (*úřední varieta – poslovno-pravna raznolikost*). U potpoglavljima *kontekst*, gdje se naglasak stavlja na političku situaciju pojedinoga područja, raspravlja se i o pitanju jezične slike narodnoga jezika u danom razdoblju i njegovu odrazu u određenim pisanim spomenicima. Jezični opis temelji se uglavnom na podacima iz sekundarne literature, no pohvalno je što ga autor uspoređuje i s podacima iz jezičnih atlasa ili izravno iz crkvenoslavenskih rukopisa. Opisi jezične situacije vrlo su sažeti i zahtijevaju od čitatelja dobro poznavanje povijesnoga razvoja slavenske fonologije i morfologije. Orijentaciji i razumijevanju izlaganja donekle pomažu pregledne tablice u kojima se navodi (ne)prisutnost fonetskih pojava (npr. zapis jerova, nazala, određenih samoglasnika itd.) karakterističnih za jezično područje nastanka rukopisa.

U potpoglavljju o jeziku crkvenoslavenskih spomenika (u 3. poglavlju pod naslovom *književni jezik*, u 4. poglavlju *književna raznolikost i poslovno-pravna raznolikost* ili *varijabilnost pisanog jezika*), donesen je sustavan i dobro organiziran pregled pravopisnih značajka crkvenoslavenskih rukopisa, koji su nastali u pojedinim regijama ili središtima koji su njegovali ćiriličnu ili glagoljičnu pisanu tradiciju u srednjem vijeku. Bitno je istaknuti kako je autor ovaj pregled također pokušao sastaviti na temelju vlastitoga proučavanja rukopisa ili opisa njihove jezične norme u stručnoj literaturi. Vrednovanje jezičnih karakteristika pojedinih tipova crkvenoslavenskoga jezika stoga se izravno temelji na grupi karakteristika pojedinih rukopisnih spomenika, pa nije pod utjecajem tradicionalnih stajališta o obliku i elementima redakcija crkvenoslavenskoga jezika. Dobar primjer je opis *književne raznolikosti* jezika koji se u 15. stoljeću koristio u Bosni, gdje je jasno potvrđeno kako u bosanskim spomenicima nalazimo iste jezične i pravopisne karakteristike kao u spomenicima kasnoga raškoga pravopisa (str. 281), a kao jedina se posebna tendencija navodi izraženija vernakularizacija jezika (str. 282). Autor upravo u vernakularizaciji vidi razvoj sličan onome na hrvatskoglagojskom području (str. 282) koje pritom dovoljno jasno ne određuje, odnosno ne pravi dovoljnu razliku između specifične jezične situacije u spomenicima podrijetlom iz sjevernih i južnih dijelova hrvatskoglagojskoga teritorija. Taj je nedostatak vjerojatno posljedica suviše pojednostavljenoga izlaganja s obzirom na to da u opisu povijesno-političkoga stanja navodi sjevernu i južnu skupinu, no ne spominje je u dijelu o značajkama samoga jezika pisanih spomenika (str. 289).

Ta se pojednostavljenja javljaju u opisu jezične situacije i na drugim područjima, ali s druge strane su do neke mjere potrebna za održavanje osnovne linije razlaganja. Prednost je, pak, autorova pristupa relativno ujednačen aspekt pomoću kojeg se ocjenjuju jezične činjenice dobivene iz rukopisa koje pomažu opisati pojedinačne tipove crkvenoslavenskog jezika.

Vrijednost je ove pregledne monografije što osim opisa jezika liturgijskih i književnih crkvenoslavenskih spomenika, sadrži i opis jezika tekstova drugih žanrova i funkcija, poput dokumenata iz uredske ili sudske prakse. U potpoglavljima *poslovno-pravna raznolikost* opisuju se specifičnosti crkvenoslavenskoga u Vlaškoj i Moldaviji u kojima se taj jezik koristio kao službeni. Navode se tako utjecaji neslavenskoga jezika i poseban razvoj pravopisa na izvornoj štokavskoj podlozi pomiješanoj s elementima koji se javljaju na jugoistoku Balkana, npr. očuvanjem grupa št, žd za *tj, *dj (str. 265). U drugim područjima uporaba crkvenoslavenskoga jezika još je složenija i uključuje vrlo specifične tekstove koji također često imaju specifična jezična obilježja. U Srbiji su to uz administrativne, također i povijesni, zakonodavni i književni tekstovi (str. 217–224), no još se veća raznolikost nalazi u tekstovima Moskovske Kneževine i Velike Kneževine Litve (str. 246–254). Iako se tema opisa različitih varijanti pisanoga jezika u neliturgijskim tekstovima na pojedinim područjima nije mogla iscrpiti, s obzirom na to da se ipak navode osnovne jezične zanimljivosti raznolike pisane građe, ona je predstavljena u dovoljnoj mjeri da čitateljima bude smjerokaz u budućim istraživanjima.

Izlaganje završava sažetkom kao šestim poglavljem (str. 311–320). U osmom poglavlju nalaze se kratki primjeri tekstova napisani u duhu običaja pojedinih pravopisnih škola (*raška škola*, *trnovski pravopis*, *bosanski*, *hrvatskoglagoljski*, *resavski*, *kasno-sjeveroistočni*, *ciprijanovski*, *trnavsko-moldavski pravopis*), iako je primjerice u slučaju *hrvatskoga* ili *bosanskog* vjerojatno teško govoriti o bilo kakvoj posebnoj ili ujednačenoj pravopisnoj tradiciji. Za opći pregled korisne su tablice s najuočljivijim razlikama između pojedinih pravopisnih tradicija u devetom poglavlju. Popisi rukopisa, zbirki rukopisa i poveznica na digitalne knjižnice, zatim »rječnik« čeških naziva crkvenoslavenskih pojmova poput *mineja*, *apostola*, časoslova itd. (str. 321–324) te registri vlastitih imena (str. 401–416) osobito su vrijedni istraživačima početnicima.

Premda je primarni cilj ove publikacije zasigurno bio iznijeti prikaz stanja uporabe crkvenoslavenskoga jezika u 14. i 15. stoljeću, nakon pomnoga čitanja jasno je da su u izlaganjima uvedeni mnogi potpuno novi, raznoliki pogledi na situaciju. Ipak, vrijeme će pokazati koji će od njih biti usvojeni i

upotrijebljeni. U ukupnom vrednovanju, međutim, potrebno je istaknuti kako je autor imao izuzetno težak zadatak da na ujednačen način opiše posebnosti različitih oblika crkvenoslavenskoga jezika u mnogim tekstovima širokoga žanrovskoga i funkcionalnoga raspona nastalim na velikom geografskom području. Shvatimo li širinu problematike, jasno je da se radi o vrlo složenom i fragmentiranom pitanju koje nije moguće u svim detaljima svrstati u jednu knjigu. Pohvalno je, međutim, što je autor to barem pokušao učiniti i zsigurno je, unatoč nekim pojednostavljenjima, mnogim zainteresiranima za tu problematiku dopustio steći uvid u opis različitih tipova crkvenoslavenskoga jezika 14. i 15. stoljeća.

PETRA STANKOVSKA

Vesna BADURINA STIPČEVIĆ, *Hrvatskoglegoljske Makabejske knjige. Filološka studija*. Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut, Zagreb 2020., 276 str. + slikovni prilozi.

Studija Vesne Badurine Stipčević nastavak je njezinih minucioznih tekstoloških istraživanja hrvatskoglegoljskih starozavjernih tekstova među kojima je najznačajniji onaj o *Esteri*.¹⁷ Uz *Predgovor* (str. 5–6), *Riječ na kraju* (str. 235–244), *Literaturu* (str. 245–257) i *Slikovne priloge* knjiga se sastoji od tri veće cjeline: 1. *Hrvatskoglegoljski biblijski tekstovi* (str. 7–18), 2. *Makabejske knjige* (str. 19–37), 3. *Hrvatskoglegoljske Makabejske knjige* (str. 39–234).

U prvom poglavlju autorica temeljito izlaže problematiku istraživanja hrvatskoglegoljske Biblije od početaka hrvatske paleoslavistike do danas, ističući ponajprije kako biblijski prijevodi imaju veliko kulturno i književno značenje za mnoge narode, pa tako i hrvatski. Premda srednjovjekovna hrvatskoglegoljska Biblija kao cjelovita knjiga nije očuvana, autorica ističe da na njezino postojanje ukazuju arhivski podaci, primjerice onaj iz Četvrtoga vatikanskoga misala iz 1475. i 1480. godine koji spominje jednu Bibliju u Omišlju na Krku. I opsežna biblijska čitanja u glagoljskim brevijarima i misalima omogućuju rekonstrukciju prvobitnoga glagoljskoga biblijskoga teksta jer oni sadrže oko polovice originalnoga biblijskoga teksta. Između ostaloga veliku vrijednost ima i *Prva i Druga knjiga o Makabejcima* koja je tema ove

¹⁷ Vesna Badurina Stipčević, *Hrvatskoglegoljska Knjiga o Esteri*, Matica hrvatska, Zagreb 2012.